

ФИЛОЛОГИЯ

УДК 8.1.08

DOI 10.33514/1694-7851-2024-4/2-489-495

Абдыкалыкова А.А.

филология илимдеринин кандидаты, доцент

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

aisuluua@mail.ru

Мамбетова Р.Р.

ага окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

rozalimam@mail.ru

КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНИН БАШАТЫ: И. АРАБАЕВ, К. ТЫНЫСТАНОВ, Т. АКТАНОВ

Аннотация: бул илимий макалада кыргыз тилинин, кыргыз тил илиминин негиздөөчүлөрү, эки доордун куугунтугуна кабылган агартуучулар: биринчи кыргыз “Алиппенин” автору, араб графикасынын негизинде тунгуч кыргыз алфавитин, улуттук алфавиттин уңгусун түзүп, кыргыз жазуу маданиятын калыптандыргандардын бири болгон - Ишеналы Арабай уулу; кыргыз тилинин нормативдик грамматикасын негиздеген, кыргыз тилинин алфавитин, адабий тилин, кыргыз тилинин программасын, орфография, терминдерин түзгөн биринчи “кызыл” профессор - Касым Тыныстан уулу; кыргыз тилин экинчи тил катары окуган башка улуттун өкүлдөрү, орус мектептери, башталгыч класстар жана жогорку окуу жайлары үчүн алгачкы кыргыз тили окуу китептерин жазган, программасын түзгөн - Тойчу Актан уулунун кыргыз тили окуу китептери тууралуу сөз болмокчу. Авторлордун грамматикага тиешелүү теориялык маселелерин териштириши азыркы кыргыз тилинин, кыргыз тил илиминин негизин түзөт.

Алар түзгөн программанын түшүндүрмөсүндө программа окуучуларга мурун белгисиз маалыматтарды берүү менен катар, өткөн жылдардагы алынган билимдерди бышыктоого, тереңдетүүгө жана жалпылоого арналгандыгы айтылган. Ошону менен катар мугалимге программадагы кайсы материал, кайсы тема кандайча түшүндүрүлүшү керектиги көрсөтүлөт. Ошондой эле адабий тил менен диалектилер, алардын жакындашып келе жатканы; имланын, жалпы басма сөздүн бул жөнүндөгү ролдору, кыргыздын адабий тилинин негизги тамырлары: кыргыздын жандуу речи (элдин жандуу речи), араб-иран тилинин калдыктары жана орус тили менен дагы ошол аркылуу кирип жаткан сөз байлыктары, тилдин таптык мүнөзү, мааниси, жат сөздөрдүн урунуудан чыгып жатканы, жаңы кирген сөздөр, маанисин жаңыга которуп жаткан сөздөр ж.б. тууралуу берилген.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, кыргыз тил илими, программа, долбоор, орус тили, грамматика, морфология, синтаксис, айкындоочтор, сөз түркүмдөрү, методист, илимпоз.

Абдыкалыкова А.А.

кандидат филологических наук, доцент

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек
aisuluua@mail.ru
Мамбетова Р.Р.
старший преподаватель
Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева
г. Бишкек
rozalimam@mail.ru

ОСНОВОПОЛОЖНИКИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ: И. АРАБАЕВ, К. ТЫНЫСТАНОВ, Т. АКТАНОВ

Аннотация: В данной научной статье рассматриваются основоположники кыргызского языка и кыргызского языкознания – просвещенные личности, подвергавшиеся гонениям в разные эпохи. В частности, речь пойдет о Ишеналы Арабай уулу, авторе первой кыргызской «Азбуки» и создателе первого кыргызского алфавита на основе арабской графики, который стал основополагающим элементом кыргызской письменности. Также будет обсужден вклад первого "красного" профессора Касым Тыныстан уулу, который установил нормативную грамматику кыргызского языка, создал литературный язык и разработал программу по кыргызскому языку, включая алфавит, орфографию и терминологию. Особое внимание будет уделено учебникам кыргызского языка, разработанным Тойчу Актан уулу, который написал первые учебные пособия по кыргызскому языку, а также создал программу для представителей других национальностей, изучающих кыргызский язык как второй язык в русских школах и высших учебных заведениях. Исследование теоретических вопросов, связанных с грамматикой, является основой современного кыргызского языка и кыргызского языкознания.

В пояснении к созданной авторской программе отмечается, что она предназначена для закрепления, углубления и обобщения знаний, полученных в предыдущие годы, а также для предоставления студентам ранее неизвестной информации. Учителю при этом предлагается указание на материалы и темы, которые следует подробно объяснить. В программе также рассматриваются литературный язык и диалекты, их взаимосвязь, роль орфографии и средств массовой информации в этом контексте, а также основные корни кыргызского литературного языка: живая речь кыргызов, остатки арабо-иранского языка и влияние русского языка, включая богатство слов, заимствованных через него. Обсуждаются классовый характер языка, его значение, употребление иностранных слов, вновь введенных в язык, и слова, изменяющие свое значение.

Ключевые слова: кыргызский язык, кыргызское языкознание, программа, проект, русский язык, грамматика, морфология, синтаксис, второстепенные члены, части речи, методист, ученый.

Abdykalykova A.A.
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Kyrgyz State University named after I. Arbaev
Bishkek c.
aisuluua@mail.ru
Mambetova R.R.

senior teacher
Kyrgyz State University named after I. Arbaev
Bishkek c.
rozalimam@mail.ru

THE FOUNDERS OF KYRGYZ LINGUISTICS: I. ARABAYEV, K. TYNYSTANOV, T. AKTANOV

Abstract: this scientific article examines the founders of the Kyrgyz language and Kyrgyz linguistics - enlightened individuals inhabited by persecution in different eras. In particular, we will talk about Ishenaly Arabai uulu, the author of the first Kyrgyz “ABC” and the creator of the first Kyrgyz alphabet based on Arabic graphics, which became the fundamental components of Kyrgyz writing. The contribution of the first "Red" professor Kasym Tynystan uulu, who established the normative grammar of the Kyrgyz language, created a literary language and developed a program [14,15] on the Kyrgyz language, including the alphabet, spelling and terminology, will also be discussed. Special attention will be paid to the textbooks of the Kyrgyz language developed by Toichu Aktan uulu, who wrote the first textbooks on the Kyrgyz language, and also created a program for representatives of other nationalities studying Kyrgyz as a second language in Russian schools and higher educational institutions.

The study of theoretical issues related to grammar is the basis of the modern Kyrgyz language and Kyrgyz linguistics. The explanation of the author's program notes that it is intended to consolidate, deepen and generalize the knowledge gained in previous years, as well as to provide students with previously unknown information. At the same time, the teacher is offered an indication of materials and topics that should be explained in detail. The program also examines the literary language and dialects, their interrelationship, the role of spelling and the media in this context, as well as the main roots of the Kyrgyz literary language: the living speech of the Kyrgyz, the remnants of the Arab-Iranian language and the influence of the Russian language, including the richness of words borrowed through it.

The class character of the language, its meaning, the use of foreign words newly introduced into the language and words changing their meanings are discussed.

Key words: Kyrgyz language, Kyrgyz linguistics, program, project, Russian language, grammar, morphology, syntax, clarifiers, word groups, methodist, scientist.

Өз эне тилибизди жоготуп, дилибизди тааныбай “кыргыз” деген атыбызды унутууга аз калганда, мындан 35 жыл мурда, 1989-жылы 23-сентябрь айында өткөн республиканын Жогорку кеңешинин сессиясында “Мамлекеттик тил” жөнүндөгү мыйзамдын кабыл алынышы кыргыз калайык калкы үчүн зор окуя болду. Бул мыйзамда: “Кыргыз тили мамлекеттик тил катары Кыргыз Республикасынын өз алдынчалыгынын белгилеринин бири болуп, мамлекеттик жана коомдук иштин бардык чөйрөлөрүндө, экономика, илим жана техника, элге билим берүү жана маданият жаатында Кыргыз Республикасынын атуулдарынын байланыштарында колдонулат” – деп баса белгиленген.

Бул мыйзам кыргыз элинин улуттук аң-сезимин ойготуп, көңүлгө алынбай жүргөн көп маселелерди чечүүгө түрткү болду. Маселен, буга азыркы учурда жалпы билим берүүчү жана кесиптик мектептерде, атайын жана жогорку окуу жайларында VI жана IX кылымдагы байыркы түрк элдеринин тарыхы жана маданияты, адабиятынан тартып, бүгүнкү күнгө

чейинки өсүп өнүгүү деңгээли айрым бир себептерден улам тыюу салынып, көз жаздымында калып келген. Тилдин өнүгүшүндө, анын тарыхынын изилденишинде чоң салым кошкон алгачкы агартуучуларыбыздын эмгектери кайрадан изилденип, инсандык милдеттери жөнүндө эскерилип, окуу иш пландарына киргизилип, алардын эмгектеринин басмадан басылып чыгарылгандыгы күбө.

Ал эми кыргыз эли жазуу маданиятына ээ болдук дегенден кийинки (1924-жылдан кийинки), элибиздин тилин, маданиятын өстүрүп, кыргыз тилинин өнүгүшүнө, тилдин тарыхынын изилденишине эң чоң салым кошкон агартуучу илимпоздор, маселен: “Алиппе” окуу китебинин туңгуч автору - И.Арабаев, кыргыз-латын алфавитин биринчилерден болуп иштеп чыккан - К.Тыныстанов, кыргыз элинин алгачкы мугалимдери: И.Арабаев, М.Жаңыбаев, К.Карасаев, башталгыч жана жогорку класстын окуучулары үчүн окуу китептерин жазууга активдүү катышкан алгачкы агартуучу-методисттер: С.Нааматов, Б.Жунушалиев, А.Кошоев, К.Каримов, Н.Макешов, Т.Актанов жана башка ушул сыяктуу илимпоздордун ысымдарын атоого болот.

Бул аалымдардын бизге калтырган эмгектери жөнүндө эскерип, баа бергенибизде алар өз мезгилинин билимдүү адамдары, башаты гана болбостон, бүгүнкү күндүн да “улуу адамдары” экендигин баса белгилеп көрсөтүүгө тийишпиз.

И.Арабаевдин 1924-жылы жазган “Кыргыз алиппеси” кыргыз тилин казак тилинен бөлүп, өзүнчө жазылган алгачкы алиппе кыргыз элинин маданий турмушунда эң ири тарыхый окуялардын бири болуп калды. Анткени ошол убакытка чейин казак жана өзбек тилдериндеги алиппе китептерин окуп келишкен кыргыз балдары бул окуу китеби чыккандан кийин өз эне тилинде басылган алиппени окууга жетишкен (1924).

Ал эми, К.Тыныстанов кыргыз жазуусун араб тамгасынан латын тамгасына көчүрүүдө, кыргыз окуу китептерин түзүүдө көп эмгек сиңирген илимпоз экени маалым.

К.Тыныстанов, И.Арабаев, Б.Жунушалиев сыяктуу эле кыргыз тилинин өнүгүшүнө чоң салым кошкон, кыргыз тилин кыргыздардын өздөрүнө гана эмес, башка улуттарга да окутууда оригиналдуу окуу китептери менен окуу куралдарын, окуу программаларын түзүүдө жана жазууда активдүү катышкан алгачкы илимпоз, агартуучу-методисттердин бири – Тойчу Актанов.

Т.Актановдун тил илими жаатындагы кошкон салымы, сиңирген эмгеги зор. Ал Ата Мекендик согушка чейин орус жана кыргыз мектептери үчүн кыргыз тили боюнча программа жана окуу китептерин түзүү, жогорку окуу жайларына арналган “Кыргыз тили” окуу китептерин түзүүдө бир топ алгылыктуу иштерди жүргүзгөн. Ал башталгыч класстын окуучулары үчүн “Алиппе” китебин түзүүдө А.Кошоев, К.Каримов, Н.Абрамовдор менен бирге эмгектенген. Т.Актанов, К.Каримов, А.Кошоев үчөө бирге түзгөн “Алиппе” 1937-жылы жарык көрүп, 1940-жылга чейин окутулуп келген. 1940-жылы кыргыз эли жаңы алфавитке өткөндүгүнө байланыштуу Н.Абрамов менен кайрадан орус алфавитинин негизинде “Алиппе” китебин түзүшөт. Бул туруктуу окуу китеби катары 1953-жылга чейин пайдаланылган.

Ал эми К.Тыныстановдун 1937-жылкы түзгөн программасы алда канча баалуу да, керектүү да. Бул – орто мектептер үчүн кыргыз тилинин программасы. Бул программанын долбоору Кыргыз ССРдин Агартуу Эл Комиссары тарабынан бекитилип, “Кыргызстан” мамлекеттик басмасынан 1937-жылы басылып чыккан. Тиражы 1000+125. Бул программаны мугалим ж.б. кыргыз тилинин кызматчылары талкуулап чыгышкан. Программанын түшүндүрмөсүндө программа окуучуларга мурун белгисиз маалыматтарды берүү менен

катар, өткөн жылдардагы алынган билимдерди бышыктоого, тереңдетүүгө жана жалпылоого арналгандыгы айтылган. Ошону менен катар мугалимге программадагы кайсы материал, кайсы тема кандайча түшүндүрүлүшү керектиги көрсөтүлөт [1, 209 б.].

Ал программа “Орто мектептер үчүн кыргыз тилинин программасы (долбоору)” деп аталып, баш сөз иретинде программага түшүндүрмө деп, “орто мектептеги тил программасы окуучуларга мурда тилден өткөн жылдарда (башталгыч мектепте) өтүлбөй калган гана маалыматтарды берүүнү алдына максат кылып койбойт. Ал окуучуларга мурун белгисиз маалыматтарды берүү менен катар, өткөн жылдардагы алынган билимдерди бышыктоого, тереңдетүүгө жана жалпылоого арналган. Маселен, башталгыч мектепте жалпы жонунан гана өтүлгөн тема, орто мектепте бышыкталып жана тереңдетилип, окуучуларга бүткөн жана системага салынган түрдө берилет. Ал гана эмес, орто мектептин класстарында да ошондой байланыштар болот. Маселен, “5-класста сүйлөм мүчөлөрү өтүлгөндө айкындооч жөнүндө жалпы гана жөндөмө маалымат берилсе, 6-класста ал айкындооч жөнүндө терең жана системага салынган маалымат берилүүгө тийиш: айкындооч мүчөлөрдүн түрлөрү, алардын маани жактан аткарган милдеттери, алардын ар түркүнүнүн жазылыштары; ошол эле айкындооч мүчөлөр, 7-8-класстарда бышыкталынып жана жалпыланылып, окуучулардын оюна бир жолу орнотулат” дейт да, андан ары “Программанын айрым бөлүмдөрүндөгү иштер (мас. “Грамматика, имла, тыныш белгилери” менен “сүйлөөдө жана жазууда речти өстүрүү” бөлүмдөрү) бири менен бири айрылгыс түрдө байланышта болууга тийиш [1, 210 б.].

Ошондой эле, Т.Актанов окуу программаларын түзүүгө да катышып, 1937-жылы башталгыч мектептер үчүн кыргыз тилинин программасын түзүп, ага 1938-жылы кайрадан бир катар толуктоолорду жана оңдоолорду киргизген.

Т.Актанов жогорку класстын окуучулары үчүн да окуу китептерин жазууга катышып, 1937-жылы К.Бакеев менен бирге жазган кыргыз класстары үчүн “Кыргыз тилинин синтаксиси” окуу китеби жарык көрүп, 1950-жылга чейин окутулуп келген. 1940-жылы Т.Актанов биринчи жолу педагогика окуу жайлары үчүн “Кыргыз тилинин синтаксисин” жазган. Анда педагогикалык окуу жайынын программасына ылайык кирген материалдардын илимий деңгээли тереңдетилип, бир катар жаңы темалар, эрежелер менен толукталган [3].

Кыргыз тилин милдеттүү предмет катары башка улуттарга окутуу-үйрөтүү иштери өткөн кылымдын отузунчу жылдарынын башталышында абдан активдүү болгон. Бул маселеге мамлекеттик деңгээлде көңүл бурулуп, окуу программаларын жана окуу китептерин иштеп чыгууну өкмөт көзөмөлгө алган. Билим берүү, үйрөтүү маселелерин Кыргыз маданий курулуштарынын илимий-изилдөө институту (орусча кыскартылганы КирНИИКС) чечип, уюштуруу иштерин жүргүзгөн. Аталган институттун тапшырмасы менен И.А.Батманов менен Т.Актанов 1935-жылы «Кыргыз тилинин окуу китеби (Башталгыч курс)» аттуу китепти иштеп чыгышып, ал 1936-жылы жарык көрөт [14]. Аталган окуу китеби Кыргыз-Орус Славян университетинин профессорлору З.Дербишева жана М.Рудов тарабынан адаптацияланып, 2007-жылы кайрадан басылып чыккан [12, 143 б.].

Бул китептин мааниси, кыргыз тилин окутуудагы ролу жана мүмкүнчүлүктөрү тууралуу аны кайрадан басмага даярдап, тексттерин адаптациялап чыгышкан З.Дербишева жана М.Рудов окуу китебинин баш сөзүндө мындай деп айтышкан: «Учебник И.Батманова и Т.Актанова был предназначен для служащих госучреждений, и не владеющих кыргызским языком. В этом качестве он актуален и в настоящее время. Он адресуется русскоязычным учащимся, приступающим к изучению кыргызского языка, и обеспечивает усвоение его в

рамках начального курса. Это реально и достижимо благодаря методически обоснованному сочетанию грамматических упражнений с развитием навыков говорения, чтения и письма на кыргызском языке» [12, 3-4 бб.].

Ошол жылдары жогорку мектептерде жана курстарда окуган орус жолдошгор үчүн И.А.Батманов менен А.Шабдановдун кошкон салымы да чоң болду.

И.А.Батманов кыргыз тилин жакшылап үйрөнүп, А.Шабданов менен бирдикте жогорку мектептерде жана курстарда окуган орус жолдоштор үчүн көлөмү 13 басма табактан турган “Кыргыз тилинин элементардык грамматикасын” түзүшөт. Анын кириш сөзүндө: “При составлении этого труда авторы поставили перед собой задачу дать преподавателем и русским учащимся техникумов, школ повышенного типа и курсов свод главнейших грамматических правил киргизского языка. В таком виде наш труд не может являться самостоятельным учебником киргизского языка, а должен служить лишь пособием, при помощи которого учащихся могли бы разобраться в структуре языка укрепляя свои познания на практике - деп бул эмгекти окуу китеби деп эсептөө туура эмес экендигин белгилешет [3].

Т.Актанов тарабынан кыргыз жана орус мектептери үчүн жазылган окуу китептеринин, бүгүнкү күндө да кыргыз тилин башка улуттарга үйрөтүүдөгү салымы зор экендигин таанууга болбойт.

Кыргыз АССРинин Советтеринин 1935-жылы болгон съездиндеги Б.Д.Исаевдин докладында: “...кыргыз тилин үйрөнүүнү ар тараптан күчөтүү керек. Жакынкы мезгилдин ичинде иш кагаздарын жүргүзүүнү кыргыз тилине көчүрүүнү камсыз кылыш керек” – деген талаптарын койгон. Мындай айтылыш бир топ жыл мурда айтылса да, бул сөздөрдүн мааниси өз актуалдуулугун бүгүнкү күндө да жоготпой келет [14].

Ушул съездден кийин жалпы билим берүүчү орус мектептеринин башталгыч жана жогорку класстарына арналган кыргыз тили окуу китептери массалык тираж менен жарык көрүп, кыргыз тили негизги сабактардын бири катары окутула баштаган. Кыргыз тилин орус мектептерине окутуу боюнча лингвистикалык, методикалык жана практикалык жумуштарын аткарууга республикабыздагы белгилүү тилчи-окумуштуулардын бардыгы киришип, жыл өткөн сайын китептери чыга башпайт. Мындай окуу китептерин жазышкан авторлордун катарына Е.Поливанов, М.Жаңыбаев, А.Шабданов, И.А.Батманов, Н.М.Абрамовдун ж.б. ысымын кошууга жана айтууга болот.

Бүгүнкү күндө кыргыз тилин экинчи тил катары жалпы билим берүүчү мекемелерде (мектептерде) окутуунун ар түрдүү маселелерине арналган К.Добаев, С.Рысбаев, З.Сарылбекова, Т.Раева, А.Алымова, Р.Керимбекова, Г.Сагынбаева жана башка эмгектери жарыяланып, диссертациялык иштери корголсо, жогорку окуу жайларда окутууга арналган Ү.Б.Култаеванын «Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы» (1995, 2003) аттуу окуу куралы жана К.А.Биялиевдин докторлук иши менен бир нече эмгектери, С.Өмүралиева менен С.Кундузакованын «Изучаем кыргызский язык» (1993), Ч.Дыйканова, Л.Сулайманова, Э.Төлөковалардын «Кыргыз тилин үйрөнөбүз» (1997), Ж.Жусаев, А.Карабекова, А.Касыбекова, А.Молдоевдердин «Кыргыз тили» (2000), Р.Керимбекованын «Келгиле, кыргыз тилин үйрөнөлү» (2004) ж.б. окуу китептери, окуу куралдары бар. Булардан сырткары мамлекеттик тилди окутууну өркүндөтүү концепциясы, бир нече типтүү программалар да иштелип чыккан. Алардын ичинен профессор А.Алымованын «Кыргыз тилинин программасы. Жогорку окуу жайларынын бөтөн тилдүү студенттерин окутуу үчүн» окуу программасын, КУУнун профессорлору Ү.Култаева менен Ж.Чымановдун Жусуп Баласагын атындагы КУУда «Мамлекеттик тилди окутууну өркүндөтүү концепциясын»,

Ж.Чыманов менен З.Сарылбекованын «Кыргыз тилин (мамлекеттик тил) окутуунун методикасы» типтүү программасын (2009) жана К.Токтоналиев, З.Сарылбекова, М.Нуралиева, Н.Эдилбаевалар авторлошуп иштеп чыккан «Жогорку окуу жайларында мамлекеттик тилди окутуунун типтүү программасын» (2009) жана башкаларды атап кетүүгө болот [13].

Кыргыз тилин жогорку окуу жайларда мамлекеттик тил катары окутууну жакшыртууда, аны жаңы деңгээлге көтөрүүдө жогоруда аты аталган кыргыз тил илиминин башаты, башпоочулары, негиздөөчүлөрү: Ишеналы Арабаев, Касым Тыныстанов жана Тойчу Актановдордун жасаган эмгектерин, кошкон салымдарын танууга болбойт. Тескерисинче, ал эмгектерди иликтеп-изилдөө бүгүнкү күндүн талабы.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Абдыкалыкова А. А. Касым Тыныстан уулунун «Орто мектептер үчүн кыргыз тилинин программасы». И. Арабаев атындагы КМУнун “Жарчысы”. – Б., 2024, №2/1. – 209-б.
2. Актанов Т., Абрамов Н. М. Алиппе. – Ф., 1940 – С.53.
3. Актанов Т., Бакеев К. Кыргыз тилинин синтаксисинин конспектиси (Орто мектептердин V-VI-VII класстарын окуткан мугалимдер үчүн). – Ф., 1937.
4. Актанов Т. Башталгыч толук эмес орто жана орус мектептери үчүн кыргыз тилинин программасы. – Ф., 1938.
5. Актанов Т. Батманов И. Кыргыз тилинин окуу китеби. (Мамлекеттик мекемелердин орус группалары үчүн, башталгыч курс) Учебник киргизского языка (Для русских групп госучреждений, начальный курс). – Фрунзе-Казан, 1938.
6. Актанов Т. Батманов И. Кыргыз тилинин окуу китеби (Толук эмес орто жана орто орус мектептеринин VI-VII класстары үчүн) – Ф., 1938 – С. 39-40.
7. Актанов Т., Кошоев А., Каримов К. Алиппе. – Ф., 1937 – С. 39.
8. Арабаев Э. Сарсикеев Х. «Алиппе Жаки төтө окуу». -Уфа “Шарк” басмасы, 1911
9. Арабаев Э. «Жазуу өрнөктөрү», – Оренбург, 1912
10. Арабаев И. «Кыргыз алиппеси», – Т., 1924
11. Арабаев Э. «Саамалык», – М., 1925
12. Дербешева З., Рудов М. И. Батманов, Т. Актанов. Кыргыз тилинин окуу китеби. Учебник киргизского языка. – Б., 2007. – 143 б.
13. “Кут билим”, – Б., 2009. 16-октябрь
14. Осмонкулов А. Кыргызстанда эл агартуу ишгеринин жана эне тилин окутуунун тарыхынан. – Ф., 1974.
15. Тыныстанов К., «Проект новой орфографии киргизского литературного языка». – Ф., 1934
16. Тыныстанов, К. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5-жана 6-жыл үчүн тил сабактары. – Ф., 1934
17. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси (6-7-8-жылдар үчүн) – Ф., 1936.
18. Тыныстанов К. “Орто мектептер үчүн кыргыз тилинин программасы (долбоору)”. I басылышы. Кыргызстан мамлекет басмасы. – Ф., 1937
19. Шабданов А., Батманов И. А. Элементарные основы грамматики киргизского языка. Учебное пособие для учащихся русских школ повышенного типа и курсов. Фрунзе-Ташкент: Киргосиздат-Сагиз, 1933. – С. 201.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты, доцент Кожомбердиева Ж.Т.